

POPULIARIOSIOS PROZOS IR FEMINISTINĖS SAVIMONĖS PRADMENYS LIETUVOJE: ONA RADVILAITĖ-MOSTOVSKA

Anotacija: Straipsnyje pristatoma lituanistinio literatūros istorikų dėmesio iki šiol nesulaukusi XVIII–XIX a. sandūros Lietuvos menininkė ir rašytoja Ona Radvilaitė-Mostovska. Aptariamos autorės biografijos detalės, liudijančios kūrybingos moters saviraiškos, išėjimo į viešumą bei pripažinimo galimybes to meto visuomenėje. Rekonstruojama Mostovskos gotikinės ir istorinės prozos publikavimo istorija kaip populiariosios literatūros – laisvalaikio skaitinių serijos projekto – precedentas Lietuvoje, aktualizuojantis ankstyvosios populiariosios literatūros ir dvaro pramogų kultūros ryšį. Mostovskos gotikinė proza iškyla ir kaip palanki terpė ankstyvosios feministinės savimonės raiškai.

Raktažodžiai: Lietuvos moterų literatūra, dvaro pramogų kultūra, populiarioji literatūra, gotikinė proza, feministinė savimonė.

Pirmosios moterys, pradėjusios rašyti ir skelbti savo kūrinius Lietuvoje, pasirodė XVIII a., tačiau ši ankstyvoji XVIII–XIX a. moterų literatūros linija – aristokratiškoji, bajoriškoji – vis dar laukia nuodugnesnių lituanistinių tyrimų. Pastaraisiais metais į lietuvių literatūros akiratį buvo ryškiau (vertimais, straipsniais) įvesdintos dvi XIX a. Lietuvos elito moterys rašytojos – Sofija Tyzenhauzaitė Choisseul-Gouffier (Šuazel Gufjė) ir Gabrielė Giunterytė Puzinienė¹. Lietuvių spaudoje Tyzenhauzaitė buvo skubotai tituluota „pirmąja moterimi rašytoja istorinėje Lietuvoje“². Pirmumo titulas šiuo atveju akivaizdžiai neadekvatus, kadangi jis aplenkia nuoseklesnio lietuvių literatūros tyrinėtojų dėmesio iki šiol nesulaukusią Oną Barborą Olimpiją Radvilaitę-Mostovską (Anna Barbara Olimpia z Radziwiłłów Mostowska) ir jos pirmtakes XVIII a. Lietuvos rašytojas – Uršulę Radvilienę ir Konstanciją Benislavską.

Lietuvoje Ona Radvilaitė-Mostovska labiau žinoma kaip viena pirmųjų tapusių moterų; Lietuvos dailės muziejuje saugomas XVIII a. pab. nutapytas jos paveikslas „Idilinė scena“, kurioje piemenų kostiumais tradiciniame idiliniame peizaže ji pavaizdavo save, savo tėvą Stanislovą Radvilą ir sužadėtinį, būsimą antrąjį vyrą, Lenkijos politinį veikėją, Tado Kosciuškos bendražygį, literatūros leidėją Tada Mostovskį (Tadeusz Mostowski, 1766–1842)³. Šaltiniuose minimas neišlikęs Jono Rustemo tapytas Onos Radvilaitės-Mostovskos portretas su palete ir teptukais⁴ – taigi tapybos reikmenys čia suvoktini kaip pagrindinės asmens identifikacijos simboliai. Yra žinių, kad Mostovska mokėsi tapybos pas šį dailininką⁵, kuris, prieš atvykdamas į Vilnių, XVIII a. pabaigoje yra dirbęs Mostovskos sesers Pranciškos Radvilaitės Soltanienės dvare Zieteloje. Būtent Mostovskos sesuo, „viena iš aukščiausių figūrų XVIII a.

¹ Sofija Tyzenhauzaitė, *Reminiscencijos: Apie imperatorių Aleksandrą I ir apie imperatorių Napoleoną I*, vertė Liucija Baranauskaitė ir Virginijus Baranauskas, Vilnius: Žemaičių kultūros draugijos informacinis kultūros centras, 2004; Sofija Tyzenhauzaitė, *Halina Oginskytė, arba švedai Lenkijoje*: Istorinis romanas, vertė Virginijus Baranauskas, Vilnius: Regionų kultūrinių iniciatyvų centras, 2006; Gabrielė Giunterytė Puzinienė, *Vilniuje ir Lietuvos dvaruose: 1815–1843 metų dienoraštis*, vertė Irena Aleksaitė, Vilnius: Regionų kultūrinių iniciatyvų centras, 2005. Danutė Mukienė, „Gabrielė Giunterytė-Puzinienė ir jos prisiminimai“, *Literatūra ir menas*, 2006 02 24; Ramunė Bleizgienė, „Rašanti moteris istoriniame maskarade“, *Metai*, 2007, Nr. 6; Anelė Butkuvienė, *Garsios Lietuvos moterys: XIV–XX a. pirmoji pusė*, Vilnius: Baltos lankos, 2007.

² Danutė Mukienė, „Pirmoji moteris rašytoja istorinėje Lietuvoje; Sofija Tyzenhauzaitė ir jos knygos“, *Literatūra ir menas*, 2004 09 10. Autorė remiasi Anelės Butkuvienės publicistiniu straipsniu.

³ Jolanta Sirkaitė, „XIX a. Lietuvos dvariškių menai ir pramogos“, *Menotyra*, 2003, Nr. 2 (31), p. 34.

⁴ Rūta Janonienė, *Jonas Rustemas*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1999, p. 226.

⁵ *Materjały do dziejów literatury i oświaty: Z archiwum drukarni i księgarni Józef a Zawadzkiego w Wilnie*, do druku przygotował Tadeusz Turkowski, Wilno: Nakładem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, 1935, t. 1, p. 170.

pabaigos Lietuvos moterų masonijoje“, aktyviai rėmė Rustemo kandidatūrą piešimo dėstytojo vietai Vilniaus universitete užimti⁶. Pati Mostovska taip pat nebuvo abejinga Lietuvos dailininkų bendruomenės reikalams – rūpinosi tapytojo Juozapo Oleškevičiaus meniniu išsilavinimu⁷.

Šio straipsnio tikslas – lituanistinei bendruomenei pristatyti Oną Radvilaitę-Mostovską – populiariosios prozos lenkų kalba rašytoją, vieną Lietuvos moterų literatūros pradininkių, aptarti jos kūrybą, visų pirma gotikinę prozą, rekonstruoti publikavimo kontekstą. Siekiama apčiuopti Mostovskos laikysenose ir kūryboje pasirodančius ankstyvosios feministinės savimonės pėdsakus – ryškėjantį tradicinės moters tapatybės ir socialinio vaidmens, siejamų visų pirma su privačiąja šeimos sfera, ribų bei alternatyvų suvokimą.

Biografijos punktyras

Simboliška, kad pirmoji iš labai kuklių biografinių žinių apie Mostovską, patvirtinta dokumentais, – jos pirmagimio, vienintelio sūnaus iš pirmosios santuokos Mykolo Pšezdeckio (Michał Przeździecki) gimimo data – 1779 m. balandžio 5 d.⁸ Onos Radvilaitės biografas Janas Gebethneris (Gebethneris) daro prielaidą, kad ji galėjo būti gimusi Lietuvoje apie 1762 m.⁹, taigi ištekėjusi už pirmojo vyro Domininko Augusto Pšezdeckio šešiolikos, o po metų susilaukusi sūnaus. Ši prielaida remiama netiesiogiai su moterimi susijusiomis aplinkybėmis. Onos Radvilaitės vyras buvo gimęs 1760 m., o 1778 m. specialia karaliaus Stanislovo Augusto privilegija buvo patvirtinta jo pilnametystė. Gebethnerio nuomone, tais pačiais metais jis, aštuoniolikametis, greičiausiai vedė pora metų jaunesnę Oną Radvilaitę, ir po metų sutuoktiniai susilaukė sūnaus. Kodėl moteris turėjo būti dar jaunesnė už savo jauną vyrą, nėra aišku. Jei išties ši moters gimimo data tikra, už antrąjį vyrą Mostovskį ji būtų bent ketveriais metais vyresnė. Atrodo, kad spėti tokią rašytojos gimimo datą skatino biografo poreikis paaiškinti vėlesnį to meto moteriai ne itin įprastą žingsnį: kai po ketverių pirmosios santuokos metų mirė Onos Radvilaitės vyras, dar po poros metų ji atsisakė mažamečio sūnaus globos. Šį žingsnį Gebethneris aiškina našlės jaunystė – nesugebėjimu susidoroti su vyro paliktais turiniais reikalais ir sūnaus auginimu¹⁰. Gali būti, kad Ona Radvilaitė visiškai nepagrįstai buvo kiek tik įmanoma pajauninta, nors dėl to faktas, kodėl 22 metų moteris negalėjo auginti savo sūnaus, netampa aiškesnis. Kad ir kaip būtų, tokia XVIII a. moters biografijos rekonstrukcija yra iškalbingas ir tipiškas pavyzdys: moters gyvenimas dokumentuotoje istorijoje yra įtvirtinamas vyrų biografijomis. Dar po kelerių metų, apie 1785–1787 m., Ona Radvilaitė tapo žymaus vyro žmona, bet dėlto (o gal kaip tik dėl to) jos dokumentuotų biografinių žinių nepagausėjo. Žinoma, kad ketverių metų seimo metu su vyru lankėsi Varšuvoje: Julijonas Ursinas Niemcevičius memuaruose ją pamini tarp tenykščiuose Čartoriskų rūmuose besilankiusių damų, „didžiausių to meto gražuolių“¹¹. Abiejų Tautų Respublikos politinės suirutės metais buvo pasitraukusi į Drezdeną, Romą, paskui, spėjama, į Prancūziją. Amžininkų liudijimu, Mostovskių santuoka tuo metu jau

⁶ Rūta Janonienė, *op. cit.*, p. 20.

⁷ *Materjały do dziejów literatury i oświaty, ibid.*

⁸ Jan Gebethner, *Poprzedniczka romantyzmu (Anna Mostowska)*, Kraków: Skład główny w księgarni G. Gebethnera i sp., 1918, p. 75.

⁹ *Ibid.*, p. 3. Tiksliai Onos Radvilaitės gimimo vieta nėra žinoma. Jos tėvas Stanislovas Radvila buvo gimęs 1722 m. Zietelos dvare. Gali būti, kad ir Onos Radvilaitės vaikystė ir jaunystė buvo susijusi su šiuo LDK miesteliu Naugarduko vaivadijoje (į pietus nuo Lydos), kuris nuo XVII a. antrosios pusės priklausė Radviloms. Nuo XVIII a. pabaigos, greičiausiai kaip Onos sesers Pranciškos Radvilaitės Soltanienės kraitis, Zietela perėjo Soltanams.

Naujausioje monografijoje apie rašytoją, kurioje apibendrinama ligtolinė lenkiška bibliografija, gimimo laiko ir vietos duomenys nėra tikslinti. Žr. Agnieszka Śniegucka, *Zjawy i ruiny społecznie użyteczne. O problematyce wartości w prozie Anny Mostowskiej*, Łódź: Oficyna Wydawnicza Tercja, 2007.

¹⁰ *Ibid.*, p. 4.

¹¹ Julian Ursyn Niemcewicz, *Pamiętniki czasów moich*, opr. Jan Dłhm, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1957, t. 1, p. 299.

buvo faktiškai suirusi¹². Pralaimėjus Kosciuškos sukilimui, Mostovskis buvo įkalintas Peterburge; žinoma, kad tuo metu, 1795–1797 m., Rusijos sostinėje apsisotojo ir jo žmona, vis dėlto dėjusi pastangas palengvinti jo buvimą kalėjime¹³. Sutuoktiniai oficialiai išsiskyrė apie 1803 m., kadangi kitų metų kovo pradžioje Tadas Mostovskis vedė antrą kartą, gavęs vyskupo dispensą – atleidimą nuo pirmosios santuokos.

Po skyrybų (o gal ir anksčiau) Mostovska grįžo į gimtąją Lietuvą – čia prasidėjo jos, kaip rašytojos, kad ir neilga, literatūrinė biografija. Mostovskos kūriniai – gotikiniai, didaktiniai apsakymai, apysakos, istorinis romanas išėjo Vilniuje 1806–1809 m.¹⁴ Tuo laiku ji gyveno Zaslave prie Minsko, greičiausiai paveldėtame iš pirmojo savo vyro Pšezdeckio, ir netoli Vilniaus Pilaitės dvare. Šioje vietovėje vyksta vieno jos apsakymų „Pilaitės vaiduoklis“ veiksmas. Tiksliai Mostovskos mirties data taip pat nežinoma; laikoma, kad mirė ne vėliau kaip 1833 m., kadangi viename tais metais rašytame laiške jos sūnus užsimena apie mirusią motiną.

Vilniaus universiteto prieigose

Jozefo Franko *Atsiminimuose apie Vilnių* įrašai apie Mostovską pasirodo 1805 m. antroje pusėje bene vieninteliame ją išgarsinusiame, gana ironiškai memuaristo pateiktame anekdote apie tai, kaip ji „troško būti išrinkta Universiteto literatūros ir menų skyriaus garbės nare“¹⁵. Reikšminga yra moters ambicija ir pasitikėjimas, turint minty tai, kad savo ji kūriniais pradėjo spausdinti Vilniuje vėliau. Vis dėlto Frankui buvo žinoma, „kad ji rašė ir piešė“. Greičiausiai šį troškimą skatino ne literatūrinė Mostovskos veikla, o meninė. Laiške Frankui savo ketinimus ji įvardija būtent kaip „troškimą būti priimtai į menų skyrių“ [paryškinta cituojant – BS]¹⁶. Šiame kontekste svarbu tai, kad ji, kaip minėta, mokiusis tapybos pas dailininką Joną Rustemą, Vilniaus universiteto Literatūros ir laisvųjų menų skyriaus dėstytoją, kuris, kaip galima spręsti, buvo artimai pažįstamas su pačia Mostovska ir jos artimaisiais – sesers Pranciškos Soltanienės šeima. Mostovskos liudijimai apie artimą bendravimą su šiuo dailininku ir savęs kaip menininkės vertinimą išsakyti laiškuose VU spaustuvininkui Juozapui Zavadzkiui. 1805 m. lapkritį (maždaug tuo metu galėjo spręstis ir jos garbės narystės VU klausimas) Mostovska rašė: „Jam [Rustemui – BS] labiausiai esu skolinga už savo talentą“¹⁷. Kitų metų pradžioje patikina adresatą, kad „[t]asai

¹² Agnieszka Sniegućka, *op. cit.*, p. 13.

¹³ „Į Peterburgą atvyko Mostovskio žmona, gimusi Radvilaitė, ir atkakliomis pastangomis pasiekė, kad jį [Mostovskį iš Petropavlovsko tvirtovės] perkėlė į miestą, į patogų, erdvų butą [...]“ *Ibid.*, p. 151.

¹⁴ Onos Mostovskos svarbiausi smulkesnieji prozos kūriniai, vertimai, sekimai išėjo leidiniuose: *Moje rozrywki*, przez Annę z Xiążąt Radziwiłłów Hrabinią Mostowską, w Wilnie: Nakładem i Drukiem Józefa Zawadzkiego, Uniwer. Imperator. Typografa, 1806, t. 1–3 (t. 1: „Strach w Zameczku“ [„Pilaitės vaiduoklis“], Ch. M. Wieland, „Posąg i salamandra“ [„Antkapis ir salamandra“]; t. 2: „Matylda i Daniło. Powieść Żmudzka“ [„Matilda ir Danila. Žemaitiška apysaka“], S. F. De Genlis, „Szafir, czyli talizman. Powieść wschodnia“ [„Safyras, arba talismanas. Rytų apysaka“]; t. 3: „Zamek Konięcpolskich. Powieść ruska oryginalna“ [„Konięcpolskių pilis. Ukrainietiška originali apysaka“], „Nie zawsze tak sie czyni, jak się mówi. Polese białoruska przez stuletnią damę opowiadana“ [„Ne visada taip daroma, kaip sakoma. Baltarusiškas pasakojimas, papasakotas šimtametės damos“].

Stambiausias kūrinys – istorinis romanas *Astolda, Xiężniczka z krwi Palemona, pierwszego Xiążęcia litewskiego, czyli nieszczęśliwe skutki namiętności. Powieść oryginalna z historii litewskiej* [Astolda, kunigaikštytė iš pirmojo Lietuvos kunigaikščio Palemono giminės, arba pragaištinga aistros baigtis. Originalus romanas iš Lietuvos istorijos], przez Annę Olimpią z Xiążąt Radziwiłłów Hrabinią Mostowską, w Wilnie: Drukiem Józefa Zawadzkiego, Imperatorskiego Uniwersytetu Typografa, 1807, t. 1–2.

Keletas smulkesnių prozos kūrinėlių, daugiausia sekimų, pasirodė rinkinyje *Zabawki w spoczynku po trudach* [Pramogėlės poilsiui po darbų], przez Annę Olimpią z Xiążąt Radziwiłłów Hrabinią Mostowską, Kasztelanową Raciążkę, [Wilno, 1809].

Keletas smulkesnių prozos kūrinėlių, daugiausia sekimų, pasirodė rinkinyje *Zabawki w spoczynku po trudach* [Pramogėlės poilsiui po darbų], przez Annę Olimpią z Xiążąt Radziwiłłów Hrabinią Mostowską, Kasztelanową Raciążkę, [Wilno, 1809].

¹⁵ Jozefas Frankas, *Atsiminimai apie Vilnių*, vertė Genovaitė Drućkutė, Vilnius: Mintis, 2001, p. 101.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ *Materjały do dziejów literatury i oświaty*, p. 174.

dailininkas yra mano artimas bičiulis¹⁸. Dar mini, kad ji „nuolat tobulinasi tapybos mene“, kad Rustemas jai pataria dėl jos rengiamų spaudai knygų iliustravimo¹⁹. Taigi VU garbės narystei Mostovską galėjo skatinti ne tik Franko paminėtas Mostovskos bičiulis universiteto rektorius Jeronimas Stroinovskis²⁰, bet ir to universiteto piešimo dėstytojas Jonas Rustemas. Šiaip ar taip, kandidatės siekis universiteto vyrų senate buvo nuleistas juokais su fraze „Kad tik būtų graži“.

Laimėi, šalia to anekdoto Frankas perrašė dalį vieno negausių išlikusių Mostovskos laiškų. Iš jo galėtume spręsti, kad Mostovskos ambiciją tapti Universiteto garbės nare žadino galbūt ne tiek asmeninis susireikšminimas, kiek tam tikra profeministinė idėja vienaip ar kitaip priartinti moteris prie išimtinai vyriškų aukštojo mokslo židinių:

Žinoma, malonumas tapti Jūsų kolege nėra lemiamas motyvas, palaikantis mano troškimą būti priimtai į menų skyrių. Tačiau bijau, kad man nepavyks. [...] Ištikimos mano lyties bičiulės vengs tos rimtos mokytos minios, kuri žūtbūt siekia, kad mes neįgytume žinių ir talentų; mes neisime į tą šventyklą, kur negalėsime būti žynėmis. Taip nesielgė senieji filosofai. [...] Sokratas aiškino savo mokiniams: „Aukokite gražiai“. Jūsų Universitetas aukoja tik nuoboduliumi.²¹

Mostovskai (ką, beje, mini toje atsiminimų vietoje ir Frankas²²) galėjo būti žinoma, jog iki tol Europoje būta atskirų retų atvejų, kai moterys pasiekdavo aukštojo išsilavinimo ir būdavo, tiesa, su didelėmis išlygomis, įsileidžiamos į universitetų katedras. Pavyzdžiui, Elena Cornaro Piscopia (Kornaro Piskopija) iš Venecijos – pirmoji moteris Europoje, 1678 m. Paduvos universitete apsigynusi filosofijos doktoratą daugiataukstantinės žiūrovų minios akivaizdoje. XVIII a. atsirado dar kelios moterys, gavusios daktaro laipsnį Italijos ir Vokietijos universitetuose. 1732 m. Laura Bassi (Basi) apsigynė gamtos filosofijos doktorato tezes Bolonijos universitete; be kita ko, iš pradžių ji buvo priimta į universitetą su sąlyga, kad dėl savo lyties negalės dėstyti viešose mokyklose, išskyrus tuos atvejus, kai tai daryti jai nurodys vyresnybė; Vokietijoje, Halės universitete, 1754 m. Dorothea Erxleben (Dorotėja Erksleben) tapo pirmąja medicinos daktare²³. Tačiau tai buvo pavieniai atvejai, išimtys, nepakeitusios moterų galimybių įgyti aukštąjį išsilavinimą oficialiose akademinėse institucijose ar gauti jų pripažinimą. Vis dėlto Apšvietos amžiuje buvo pradėta kelti problema dėl moterų išsilavinimo, ypač aukštojo, galimybių, jų patekimo į akademinės meno ir mokslo sferas. Mostovska veikiausiai šiomis idėjomis persiėmė iš prancūzų rašytojos, pedagogės grafienės Stéphanie-Félicité de Genlis (Stefani Felisité de Ženli) raštų, jos grožinės kūrybos, tapusios vienu iš sekimo pavyzdžių²⁴. Pati ponia de Genlis įtemptai kovojo su Prancūzų akademija dėl pripažinimo; 1785 m. jai buvo suteiktas Oksfordo universiteto garbės doktoratas už grožinės-pedagoginės literatūros kūrinių *Veillées du Château* (*Vakarai pilyje*, 1784)²⁵. Beje, dalis šio kūrinio yra skirta dailės problematikai, estetiniam kūrinių vertinimui; čia taip pat keliamas moterų dailininkių, rašytojų ugdymo bei pripažinimo vyrų dominuojamose srityse klausimas. Motinos pokalbio su dukra forma aptariama žymiausios XVIII a. prancūzų dailininkės (Mostovskos bendraamžės) Élisabeth-Louise Vigée-Le Brun (Elizabet Luis Viže le Brun) kūrybinės biografijos pavyzdys, ryškiai

¹⁸ *Ibid.*, p. 180.

¹⁹ *Ibid.*, p. 170–171, 174.

²⁰ Jozefas Frankas, *op. cit.*, p. 101.

²¹ *Ibid.*, p. 101–102.

²² „[...] prisiminiui, jog Italijoje moterys net siekdavo katedros profesorės vietos“, *ibid.*, p. 101.

²³ Eileen O’Neill, „Disappearing Ink: Early Modern Women Philosophers and Their Fate in History“, in: Janet A. Courany (ed.), *Philosophy in a Feminist Voice Critique and Reconstructions*, Princeton: Princeton University Press, 1998, p. 18–19.

²⁴ Mostovska buvo vadinama ir „lenkų ponia de Genlis“ (*Polski słownik biograficzny*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, 1977, t. 22, p. 63).

²⁵ Anne L. Schroder, „Going Public against the Academy in 1784: Mme de Genlis Speaks Out on Gender Bias“, *Eighteenth-Century Studies*, t. 32, Nr. 3, 1999, p. 377; prieiga per internetą: <http://www.jstor.org/stable/30053913?seq=7> (žiūrėta 2010 06 23).

liudijantis moters menininkės likimą to meto akademinėse srityse²⁶. Šis vienas populiariausių ponios de Genlis kūrybinių Mostovskai neabejotinai turėjo būti žinomas, juolab kad platesnei lenkiškai skaitančiai publikai jis tapo prieinamas ir vertimu jau 1786 m. (pakartotiniai leidimai – 1806, 1813).

Be abejo, Mostovska negalėjo nesucidurti su ribotomis moters dalyvavimo viešojoje sferoje galimybėmis, tačiau teisinga būtų klausti, ar iš tiesų ji buvo verta akademinio pripažinimo ir garbės? Keblu būtų svarstyti jos, kaip dailininkės, sugebėjimus, juolab kad Mostovskos kūrybinių iš aptariamo laikotarpio (pirmojo XIX a. dešimtmečio), atrodo, nėra išlikę²⁷. Literatūrinė Mostovskos kūryba taip pat reikšminga veikia dėl tam tikrų žanrų, temų naujumo, ne dėl jų meninės raiškos kokybės. Nors teisybės dėlei reikia pasakyti, kad daugiau nei po dešimtmečio, 1818-aisiais, labai panašaus lygio (bet didesnį prestižą turinčių žanrų) kūryba nesutrukdė kiek vyresniam poetui Dizmui Bončai Tomaševskiui (Dyzma Bończa Tomaszewski, 1749–1825), parašiusiam epopėją *Jagiellonida* (*Jogailiada*, kurią vėliau sukritikavo Adomas Mickevičius), pelnyti Vilniaus universiteto garbės nario titulą²⁸.

Rašymo intencijos, motyvai. Leidybinis projektas

Anot Mostovskos biografo Gebethnerio, rašytojos kūrybą skatino ir lėmė visų pirma tipiškas XVIII a. aristokratės moters išsilavinimas, jos kelionės užsienyje, kuomet ji, neabejotinai mokėjusi prancūzų ir vokiečių kalbas, susipažino su populiariais to meto rašytojais – iš prancūzų literatūros ryškiausių pėdsaką jos kūryboje ir pasaulėžiūroje paliko minėtoji grafienė de Genlis, vienas iš vokiečių auklėjamojo romano pradininkų Christophas Martinas Wielandas (Kristofas Martinas Vylandas), populiarius XVIII a. vokiečių rašytojas Augustas Heinrichas Julius Lafontaine (Lafontenas); manoma, kad per prancūziškus vertimus Mostovska susipažino ir su anglų gotikine proza, ypač Annos Radcliffe (Radklif) kūryba²⁹. Negausiai dokumentuotoje Mostovskos biografijoje nepaprastai vertingi išlikę 1805–1807 m. rašytojos laišakai VU spaustuvininkui Juozapui Zavadzkiui. Jie leidžia šias apibendrintas motyvacias sukonkretinti, įdomiomis detalėmis nušviečia XVIII a. pab.–XIX a. pr. rašančios moters situaciją, planus ir savijautą.

Mostovskos laišakai atskleidžia, kad žodį „talentas“ ji vartojo savo meniniams, ne literatūriniais sugebėjimams apibūdinti; pastaruosius vertino kukliai ir savikritiškai: „[...] jaučiu, kad tam [rašymui – BS] daugiau reikia talento.“³⁰ Sakosi apskritai rašyti pradėjusi ne spaudai, o sau, savo ir artimųjų pramogai: „Dėl to pirmąsias apysakas rašiau baisiai nerūpestingai, nes nesitikėjau, kad eis į spaudą. Visų pirma jos buvo sukurtos pramogai vakarojant kaime, giminės susiėjimuose, kuriuose ypač savo sesers vaikus norėjau pasmaginti.“³¹ Nežinia, kiek imtis plunksnos Radvilaitė–Mostovską skatino dėdės, vyresniojo tėvo brolio poeto Udalriko Radvilos (1712–1770), pavyzdys, juolab kad su juo tiesiogiai bendrauti Ona Radvilaitė galėjo nebent vaikystėje ar paauglystėje. Be to, ir santykiai tarp brolių ir jų šeimų, regis, nebuvo itin idiliški³².

Taigi pirmieji rašymo impulsai – sau, artimiesiems, šeimai – yra gana tipiški, tikėtini to meto moteriai, sąlygoti jos socialinio sluoksnio gyvenimo, aristokratijai būdingo laisvalaikio leidimo būdo, neatsiejamo nuo mėgėjiškų menų³³. Mostovskos literatūrinė kūryba tiesiogiai kilusi iš dvaro pramogų kultūros, išlaikiusi pramoginį, taip pat mėgėjišką pobūdį – Mostovskos leidinių pavadinimuose figūruoja

²⁶ *Ibid.*, p. 379–380.

²⁷ Tai straipsnio autorei patvirtino ir dailėtyrininkė dr. Jolanta Širkaitė.

²⁸ *Nowy Korbut: Bibliografia literatury polskiej*. Oświecenie, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1970, t. 6, d. 1, p. 341.

²⁹ Jan Gebethner, *op. cit.*, p. 7–9.

³⁰ *Materjaly do dziejów literatury i oświaty*, p. 171.

³¹ 1806 01 02 laiškas iš Zaslavo; *ibid.*, p. 181.

³² Waław Szczygielski, „Stanisław Radziwiłł“, in: *Polski słownik biograficzny*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, 1987, t. 30, p. 371.

³³ Plg. Jolanta Širkaitė, *op. cit.*, p. 32–38.

žodžiai *pramogos, žaidimėliai, poilsis*. Tik šios pramogos jau yra adresuotos platesnei publikai. Ko gero, iš tos pačios dvaro mėgėjiškų menų terpės yra kilusi ir Mostovskos dramatinė kūryba, deja, neišlikusi. Iš laiškų matyti, kad jos kūrinių turėjo įsigijęs teatras – veikiausiai Vilniaus; autorė siūlė juos pirkti Zavadzkiui: „O tragedijų turiu tris pabaigtas jau prieš kelerius metus; jei nori, įsigyk jas visas, tikriausiai nebrangiai kainuos, nes dvi yra teatre, o trečią, be to, kad ją išspausdinęs turėsi pelno, dar gali parduoti teatrui.“³⁴

Publikuota Mostovskos kūryba yra populiariosios literatūros serijos, planuojamos pagal išankstinę autoriaus ir leidėjo sutartį, precedentas Lietuvoje. Korespondencija su Zavadzkiu rodo, kad 1805 m., vos tik Zavadzkius tapo oficialiu Vilniaus universiteto tipografu ir jam buvo patikėta aukštosios mokyklos spaustuvės reorganizacija, jis sudarė su Mostovska sutartį dėl populiarių laisvalaikio skaitinių serijos leidybos. Jau tų pačių metų liepos pradžioje rašytame laiške leidėjui Mostovska teiraujasi, ar jos kūriniai perrašyti, prašo patikslinti sutarties sąlygas. Nėra aišku, kam konkrečiai kilo ši idėja. Tačiau svarbi yra užuomina, kad įgyvendinant šį projektą autorę įkvėpė jos buvusio vyro veikla: „[...] vienas dalykas mane drąsina – tai tos apysakos, kurias ponas Mostovskis leidžia.“³⁵ Po skyrybų su Ona Radvilaite Mostovskis savo rūmuose Varšuvoje įkūrė nemažą spaustuvę, kurioje 1803–1805 m. publikavo geros leidybinės kokybės 27 tomų literatūros seriją *Lenkų rašytojų rinktinė (Wybór pisarzów polskich)*. Mostovskos atvejis unikalus (ir neabejotinai rizikingesnis) tuo, kad jos su Zavadzkiu planuojama serija turėjo būti autorinė, sudaryta iš originalių kūrinių, jos pačios atliktų vertimų ir sekimų.

Mostovska buvo įsipareigojusi parašyti ir išleisti dvylika tos serijos tomelių³⁶. Laiko ribos, nubrėžtos tam darbui, nėra visiškai aiškios. Atrodo, kad iš pradžių serija buvo planuojama trejiems metams, bet autorė pageidavo greičiau su ja susidoroti: „[...] jei dar [sutarties] sąlygos abiem pusėms neperrašytos, tai prašau [sudaryti sutartį] vieneriems metams, nes neįsivaizduojamas dalykas visus trejus metus būti pasmerktai vien tų pasakaičių rašymui, o kol jos tęsis, neliks man nei minutės kam nors protingesniai.“³⁷ Pagal pirminį planą tomeliai turėjo išeiti kas mėnesį, kiekviename jų – po du kūrinius, vieną originalų, kitą – vertimą ar sekimą. Autorė šį tą turėjo iš ankstesnių dvaro pramogų, kitus kūrinius ėmėsi intensyviai rašyti, versti. Štai projekto pradžioje prie vieno iš laiškų leidėjui pridėtas priedas svetima ranka ir iškalingas *post scriptum*: „Atsiprašau, kad rašau ne sava ranka, nes jau tiek daug rašiau, kad man pirštų nebeliko.“³⁸

Akivaizdu, kad šios serijos leidybinis tikslas pirmiausia buvo pelnas; knygos, išleistos autorės lėšomis, turėjo pasiekti plačiuosius tiesiog raštingų skaitytojų sluoksnius: „Būdama jau išvažiavusi prašau pono Zavadzki, kad panorėtų galutinai su manimi susitarti dėl *Apysakų*. Toks kūrinys greičiausiai ir lengviausiai yra parduodamas; gali Tamsta drąsiai ir iki dviejų tūkstančių egzempliorių spausti, nes net kiekvienas ekonomas, kiekvienas mokantis skaityti kaime pirks.“³⁹ Kaip tikslinė auditorija nurodomos ir laisvalaikio skaitančios, „dykinėjančios“ – taigi aukštesniems socialiniams sluoksniams priklausančios moterys⁴⁰. Pragmatiniais sumetimais leidyba buvo planuojama orientuojantis į laiką, kada pirkėjas aktyviausias – Mostovska skubino Zavadzkį publikuoti jos prozą prieš 1806 m. kontraktų metą⁴¹, kada į centrinius miestus iš provincijos suvažiuodavo piliečiai tvarkyti įvairių turtinių sandorių (Minske kontraktai vykdavo kovo pabaigoje per juozapines, Vilniuje – po mėnesio per jurgines). Dėl skubos ir

³⁴ 1806 10 07 laiškas, *Materjaly do dziejów literatury i oświaty*, p. 191.

³⁵ 1805 11 03 laiškas, *ibid.*, p. 170.

³⁶ 1806 08 15 laiškas, *ibid.*, p. 189.

³⁷ 1805 09 13 laiškas, *ibid.*, p. 170.

³⁸ 1805 11 03 laiškas, *ibid.*, p. 171.

³⁹ 1805 09 03 laiškas, *ibid.*, p. 169.

⁴⁰ „[...] galbūt ne vieną moterį, – kuri yra tiek pat protinga kaip ir aš – taip pat patrauks, ir to užtenka“ (1805 11 03 laiškas, *ibid.*, p. 171). Kitame laiške, ironiškai palyginusi save su Voltaire'u (Volteru), taip rašė: „Ko jau čia aš, vargšė rašeiva, turiu imtis, kad tas nesąmones, kurias rezgu, kokiai nors dykinėjančiai mano lyties būtybei paskaitomas padaryčiau“ (1806 01 23 laiškas, *ibid.*, p. 182).

⁴¹ „Jei kokie du tomeliai būtų išspausdinti prieš kontraktus, būtų gerai“ – 1806 02 20 laiškas, *ibid.*, p. 184.

leidybinių komplikacijų *Mano pramogos* išėjo kuklesnės nei planuota; Mostovska norėjo leidinius papuošti medžio raižinių iliustracijomis: „Tokiems darbams kaip šios apysakos reikalingos puošmenos, panašiai prastą paveikslą papuošia gražūs rėmai.“⁴² Buvo apmaščiusi tų iliustracijų turinį, aptarusi jas su Rustemu, skatino Zavadzkį kreiptis dėl jų į šį dailininką. Taip pat buvo parašiusi muziką apsakymo „Pilaitės vaiduoklis“ „arijoms“⁴³. Autorės požiūriu, visa tai leidinį būtų darę patrauklesnį. Deja, apsisistota prie kuklesnio, taigi ir pigesnio varianto.

Mostovskos ir Zavadzkiio leidybinis projektas nebuvo toks sėkmingas, kaip tikėtasi. Ne tik nepavyko parengti kokybiškesnių (ilustruotų, su natomis) knygų, bet rašymas ir leidyba apskritai užsitęsė: per 1806–1807 metus pasirodė iš viso penki planuoti tomai – trys *Mano pramogų* ir romano *Astolda* dvitomis. Po ilgesnės pertraukos, 1809-aisiais, dar išėjo *Pramogėlės poilsiai*, bet atrodo, kad šiame tome buvo sudėta visa, kas liko leidėjui, kai projektas nutrūko. Nėra žinoma Zavadzkiio korespondencijos pusė, bet iš Mostovskos laiškų matyti, kad jos skuboti tekstai reikalavo tobulinimo, kaip rašoma – „stilizacijos“, padarymo stilingais, o tai lėtino visą procesą. Savo ruožtu autorė nebuvo patenkinta ir tekstų rengimo spaudai (perrašymo, korektūros) kokybe. Aštrus tonas Mostovskos laiškuose Zavadzkiui pasigirsta 1806 m. pavasarį, kai, išėjus pirmajam *Mano pramogų* tomeliui, autorė buvo labai pasipiktinusi nerūpestinga korektūra:

Prisipažink, Zavadzki, kad nekoregavai, arba koregavai nerūpestingai. Aš tai stipriai išgyvenu, nes pirmą kartą kažkas iš mano raštų į pasaulį išėjo. Pirmasis įspūdis visada stipriausias, ir nors paskui tokių klaidų neliks, publika, susidariusi išankstinę nuomonę, visuomet manys, kad aš savos kalbos nemoku – o jei, gink Dieve, ir kiti du tomai lygiai taip eratų bus pilni, tai aš iš nevilties karštinę gausiu. Ir būk Tamsta tikras, kad tai mane labai stipriai sukrėtė; seniai jau kas nors panašų sielvartą buvo sukėlęs.⁴⁴

Nekokybišką korektūrą autorė suvokė kaip smūgį: „Jei kalba čia eitų apie pinigus, tai juos prarasti nebūtų taip skausminga kaip reputaciją, pasirodžius kvailu tvariniu, kuris puolė rašyti nemokėdamas.“⁴⁵ Suabejojusi, ar leidėjas deda pakankamai pastangų, kad tekstai spaudai būtų parengti tinkamai, Mostovska pati ėmė rūpintis korektūromis: paprašė tuometinio VU buhalterio (vėliau – bibliotekininko), savotiško Zavadzkiio spaustuvės patarėjo Kazimiero Kontrimo, kad jis skaitytų ir taisytų rengiamų tekstų rankraščius. Autorės sprendimas įsikišti į leidybinį darbą buvo ryžtingas ir kategoriškas: „Bet ir to labai prašau, kad pagal mano pageidavimą pačios parinktas korektorius taisytų, nes kitaip nutrauksiu kontraktą, jei atrasiu bent vieną gramatikos, skyrybos, konstrukcijos [sintaksės – BS] ar ortografijos klaidą.“⁴⁶ Vėlesniuose laiškuose Mostovska dar reiškė nepasitenkinimą, kad leidėjas tinkamai nesirūpina leidinių platinimu. Korespondencija nutrūko 1807 m. pavasarį, kai, negavusi investuotų pinigų ir pelno, autorė pagrasino leidėjui teismu: „Jau pusantrų metų laukiu, nyksta man procentai: laikas tą istoriją baigti, kitaip priversi mane, Tamsta, imtis teismo sankcijų.“⁴⁷ Kas nutiko toliau – dokumentai tyli.

Autorinė savimonė ir nuostatos

Iš laiškų tono ir stiliaus galime spręsti Mostovską buvus aktyvią, ryžtingą, ambicingą, tiesaus būdo moterį. Atrodo, kad ją leidybinės serijos projektas ir traukė, ir bauginio. Neabejotinai patrauklus atrodė planuojamas gauti pelnas – iš viso 72 tūkstančiai lenkiškų zlotų, kuriuos autorė ir leidėjas sutarė dalintis

⁴² 1806 01 02 laiškas, *ibid.*, p. 180.

⁴³ 1805 12 09 laiškas, *ibid.*, p. 177.

⁴⁴ 1806 nedatuotas laiškas, *ibid.*, p. 185.

⁴⁵ *Ibid.*

⁴⁶ 1806 nedatuotas laiškas, *ibid.*, p. 188.

⁴⁷ 1807 pavasario nedatuotas laiškas, *ibid.*, p. 193.

pusiau⁴⁸. Galbūt Mostovska tikėjosi kiek pataisyti savo turtinę padėtį, kadangi buvo kilusi iš mažiau turtingos Radvilų giminės atšakos, regis, turėjo skolų – jos sūnus Mykolas Pšezdeckis vėliau, 1833 m., rašytame laiške mini, kad buvo „[p]o motinos mirties priverstas įvykdyti eksdiviziją“⁴⁹, t. y. parduoti turta už skolas.

Autorės entuziazmą žadino ir galimybė bei ambicija išbandyti jėgas, tobulėti intensyviai rašant, o paskui – galbūt imtis ko nors rimtesnio: „Esu labai dėkinga Tamstai, kad mane nors ir labai subtiliu būdu įspėjai [dėl taisytino stiliaus – BS]. Visada taip daryk, kol tas pasakaites spausdinsim, ir tokiu būdu ne tik išvengsiu kritikos, bet ir suformuosiu savo stilių – o paskui drąsiau reikšmingesnius dalykus galėsiu rašyti.“⁵⁰ Išties, jau 1805 m. pabaigoje sako pradėjusi rašyti istorinį romaną *Astolda* – ambicingiausio užmojo savo literatūrinį kūrinį.

Baugino neabejotinai tai, kad populiariosios prozos serija buvo pirmieji jos publikuoti kūriniai, nepaisant to, jog ji, kaip minėta, buvo bendradarbiavusi su teatru ir parašiusi aukštojo stiliaus kūrinių – tragedijų. Jos, kaip autorės, savijautą labiausiai trikdė dviprasmiška situacija – ji pati, kaip matyti iš ne vieno cituoto laiško, tokios prozos nelaikė itin prasminga veikla; savo tekstus vadino „pasakaitėmis“, „vaikiškais užsiėmimais“, „niekeliais“. Tuo tarpu sudaryta sutartis numatė ilgalaikį intensyvų tokio pobūdžio darbą, reikalavusį apgalvotai jį derinti su kitais užsiėmimais ir rūpesčiais: „[t]ai nėra smulkmena, reikia nuolatinio darbo, o aš, kaip namų šeimininkė, nuolat esu užimta valdymu, interesais [ekonominiais, finansiniais dvarų valdymo reikalais – BS], nuolatinio tobulinimusi tapybos mene ir dažnai trukdoma įkyrių svečių, kuriuos reikia užimti, ar dalyvavimo nuobodžiose teismo bylose, kurių kelias turiu.“⁵¹ Šiaip ar taip, Mostovskai netrūko ambicijos ir pasitikėjimo savimi, – jei ne talentu, tai darbštumu, – kad imtųsi šio rizikingo projekto: „Nors galvoju, kad nėra pasaulyje mažiau tingaus žmogaus [už mane], vis dėlto baiminuosi, kad negalėsiu reguliariai kas mėnesį duoti po dvi apysakas. Pasitaiko aplinkybių, dėl kurių ilgesnį laiką turiu kažkuo kitu užsiimti, o dar savimeilė truputį kirba, kad jei ne labai gerai [padaryčiau], tai bent kad nebūtų juokinga.“⁵²

Ypač baugino – iki tikros fobijos – galima jos raštų kritika. Ši baimė pasirodė jau pirmuose laiškuose Zavadzkiui, projektui įsibėgėjant tik stiprėjo: „Nepatikėsi, kaip aš bijau, kad tos mano apysakos neužtrauktų man kokios nors kritikos, esą pretenduoju į autorės titulą. Tikrai, iš baimės mane karštinė apėmė“; „[t]egul toji literatūrinė garbė [kritika – BS] lieka tiems, kurie gali vadintis autoriais. O aš, keverzojanti savo pramogai, ir tomis apysakomis vien panašias į save asmenybės patraukti sugebanti, numirčiau iš sielvarto, jei mane kokiame nors žurnale paminėtų, norėdami išjuokti [...]“⁵³. Dėl to netgi prašė Zavadzki, kad leidiniuose nebūtų jos vardo, tik inicialai: „Prašau Tamstos, kad mano apysakų pradžioje nedėtumei viso mano vardo, tik inicialų raides, ir kad pavadinimas būtų kuo paprastesnis, nes visa tai atrodytų kaip didelė pretenzija, kas tiems niekeliams visiškai nedera“; „[j]au nenorėjau apskritai skelbti savo pavardės, nes žiauriai bijau [okrutnie się lękam], kad man nebūtų suteikta garbės kritikuojuant“⁵⁴. Vis dėlto Zavadzki ją įtikino, kad autorės vardas reikalingas, kaip šiandien pasakytume, „rinkodariniiais sumetimais“: „Jei manai, kad mano vardas padidins to leidinio paklausą, tebūnie.“⁵⁵ Taigi kunigaikštystė Radvilaitė – grafienė Mostovska neabejotinai buvo atpažįstamas vardas to meto visuomenėje, suteikiantis leidiniams papildomos simbolinės vertės; neatmestina ir tai, kad žinomumo knygų rinkoje jai galėjo suteikti vyro, analogiškos literatūros serijos leidėjo Lenkijoje, pavardė. Kritikos

⁴⁸ 1806 08 15 laiškas, *ibid.*, p. 189.

⁴⁹ Jan Gebethner, *op. cit.*, p. 77.

⁵⁰ 1805 12 09 laiškas, *Materjały do dziejów literatury i oświaty*, p. 176.

⁵¹ 1805 11 03 laiškas, *ibid.*, p. 170.

⁵² 1805 11 03 laiškas, *ibid.*, p. 172.

⁵³ 1805 11 06 laiškas, *ibid.*, p. 174.

⁵⁴ 1805 12 20, 1806 01 02 laišakai, *ibid.*, p. 178, 181

⁵⁵ 1806 01 02 laiškas, *ibid.*, p. 181.

baimė, viena vertus, rodo stiprią kritinio diskurso įtaką tuometiniui Lietuvos ir Lenkijos literatūriniam laukui, kita vertus, liudija populiariosios literatūros, kaip tam tikros naujovės, autorės, ir dar pradedančiosios, netikrumo jauseną. Pasiaiškinimą, apsidraudimą nuo galimos kritikos – tik santūresnį, oresnį – autorė įrašė ir tritomio *Mano pramogos*, romano *Astolda* pratarmėse. Čia pasirodo ir laiškuose nuskambėjęs „rašymo sau“ motyvas⁵⁶. Su aristokratišku atsainumu pabrėžia, kad į rašymą nedėjusi pedantiškų pastangų: „Niekada neturėjau pretenzijos į rašytojos vardą, ir suvokdama laiko, kurį galėjau skirti sau naudingesniems užsiėmimams, vertę visiškai nesistengiau tiek, kiek reiktų, rašyti bent jau taisyklingu stiliumi, kuris būtinas netgi menkesnės vertės kūriniams.“⁵⁷ Autorės požiūriu, pramogai, laisvalaikio skaitiniams skirti kūriniai neturėtų būti vertinami „su rūsčia kritikos intencija“: jų sfera literatūriniame lauke yra anapus kritikos. Jie orientuoti į elementaresnį skaitymo malonumą, daugų daugiausia turi didaktinių tikslų; taigi geriausias atsakas į tokius kūrinius būtų veikiau emocinis ir moralinis, o ne kritinis-intelektualinis. Štai kaip nuteikiamas skaitytojas *Astoldos* pratarmėje:

Pagrindinis mano tikslas – šiame nedideliame kūrinyje parodyti kraupias audringų aistrų pasekmes; žinau, kad ir iškalbingiausių pavyzdžių kartais nepakanka apsaugoti nuo tų baugių pasijų, kurios sunaikina pačių nekalčiausių sielų ramybę, sugriauna namus ir dažnai tampa ištisy tautų žlugimo priežastimi; vis dėlto jei bent viena jauna būtybė, skaitydama romaną, susimąstytų apie tai, kad meilė, neparemta pagarba ir doros normomis, beveik visada nelaimingai baigiasi; jeigu apie tai pamąsčiusi sustotų prie bedugnės krašto, link kurio galbūt ją stumia koks nors suvedžiotojas, ir savo širdy nugalėtų kylančią aistrą, o proto paklausiusi daugiau nebeieškotų savo laimės aklame polinkyje ir taip apsaugotų viso savo gyvenimo lemtį; tas vienas atvejis būtų pakankamas atpildas už mano darbą, kuris vis dėlto menkas, nes atliktas savo pramogai. Visgi nedrąsiai leidžiu šį kūrinį, žinau, kiek daug jam trūksta. Tegul malonus skaitytojas teiks pamąstyti apie tai, kad Autorė nepriklauso didžiai išsilavinusiems žmonėms, yra tik moteris, kuri rašydama nori smagiai praleisti laiką, tad šiuo požiūriu nusipelno atlaidaus žvilgsnio. Jei vis dėlto atsirastų tokių, kurie norėtų šią knygą skaityti su rūsčia kritikos intencija, iš anksto maldauju padėti ją į šalį kaip daiktą, nevertą dėmesio mokyto žmogaus, kuris tik tam vargintųsi skaitydamas, kad jos klaidas iškeltų; skiriu šį kūrinėlį vien tik tiems, kurie nori pramogos ir nusigręžę nuo pedantizmo vertina kiekvieną knygą, net ir labiausiai nusidedančią mokyklinės gramatikos ir retorikos taisyklėms, jei tik ji perteikia doros ir tikros moralės normas.⁵⁸

Reikšmingas čia pasirodantis ir rašymo malonumo ar veikiau – rašymo dėl malonumo – motyvas: smagus rašymas turi būti ir smagiai skaitomas. Iš Mostovskos kūrybos galime spręsti, kad tasai literatūros malonumas nėra intelektualinio-pažintinio pobūdžio, nesiekia kokių nors esmingesnių skaitytojo estetinių išgyvenimų ar sąmoningumo pokyčių, išskyrus moralinių orientyrų palaikymą; šie kūriniai eksploatuoja pirminį pasakojimo malonumą – sekti (kurti ir skaityti) intriguojantį, įtemptą siužetą, patirti koncentruoto laiko tėkmės regimybę, peripetijų ir atomazgos lūkesčio keliamą emocinę įtampą. Šis malonumas skirtas skaitytojams, kurie yra abejingi literatūrinėms aliuzijoms: jį kelia nežinomos baigties fabula, o stebukliniai elementai tą nežinomybę dar stiprina. Kanoninėje klasikinėje literatūroje peripetijų atomazgą kai kuriais atvejais leidžia numatyti klasikinės literatūros motyvai ar siužetiniai topai, čia rašytojas kliaujasi skaitytojo turimu, tradicijos maitinamu žinojimu ir lūkesčiu, varijuodamas, perkurdamas duotas situacijas, temas, motyvus. Klasikiniame kūrinyje atpažinimo, prasmės kūrimo ir suvokimo įtampa skleidžiasi daugiasluoksniame tradicijos palimpseste, populiariosios literatūros kūrinyje – maksimaliai susiaurintoje pasakojimo plokštumoje.

Siekdama be pedantiškų pastangų suteikti tą skaitymo malonumą „norintiems pramogos“, Mostovska pragmatiškai vertino tuometinį lenkiškos literatūros lauką ir kliošėsi naujove – ėmėsi rašyti tokio žanro ir tematikos kūrinius, kurių čia dar nebuvo – gotikinę ir istorinę prozą. Naujovės akcentu autorė pradeda romano *Astolda* pratarmę:

⁵⁶ *Moje rozrywki*, t. 1., p. [I, IV].

⁵⁷ *Ibid.*, p. [IV].

⁵⁸ *Astolda*, t. 1, p. III–V.

Romanas, kurį išleidžiu su pavadinimu *Astolda, kunigaikštystė iš pirmojo Lietuvos kunigaikščio Palemono giminės, arba pragaištinga aistros baigtis* priklauso istorinio romano tipui; šis tipas buvo mažai arba visiškai nekuriamas mūsų kalba, vis dėlto jis yra įdomiausias iš to žanro kūrinių. Be to, mano romanas pasižymi ir tuo privalumu, kad jo turinys yra paimtas iš krašto istorijos.⁵⁹

Tritomio *Mano pramogos* teminė-žanrinė dominantė – dvi originalios gotikinės apysakos „Matilda ir Danila. Žemaitiška apysaka“, „Konięcpolskių pilis. Ukrainietiška originali apysaka“ bei „apšviestojo goticizmo“ apsakymas „Pilaitės vaiduoklis“⁶⁰. Pratarmėje autorė nubrėžia tradicijas, į kurių savo kūryba įsirašo, perspektyvą. Tad ji išskiria pirmiausia aukštąjį sunkaus parašyti „mokyto romano“, jungiančio pramogą su moraline bei intelektualine nauda, tradiciją, kuriai priklauso Apšvietos vyrų – filosofų Voltaire'o (Voltero), J. J. Rousseau (Ruso), D. Diderot (Didro) kūryba. Tokių romanų autorius „turėjo puikiai išmanyti pasaulį, turėti išlavintą skonį, pasižymėti subtilia vaizdavimo meistryste, maloniu stiliumi ir, visa tai sujungęs su intelektu, kurti tokius charakterius, kad kiekvienas, ten save atpažinęs, tačiau netrikdomas įžeistos savimeilės, savo klaidas pramogaudamas taisytų; ir tuomet romanas tapdavo naudingu kūriniu“⁶¹. Atrodo, prie šio romano tradicijos labiau šliejasi Mostovskos istorinė proza kaip ambicingesnė kūryba, turinti ir didaktinių tikslų, be to, reikalaujanti daugiau intelektualinių pastangų – istorinių šaltinių studijų⁶² – nors, kaip aukščiau cituota, ir šio romano pratarmėje autorė neatsisakė apsidraudžiančio kuklumo.

Tačiau, kaip optimistiškai *Mano pramogų* pratarmėje toliau rašo Mostovska, „laikas, kai tokius kūrinius buvo taip sunku rašyti, jau praėjo“ – susikūrė platesnį rašytojų ir skaitytojų, taip pat ir moterų, ratą įtraukianti, vien į skaitymo pramogą orientuota sentimentalistinė proza. Mostovska akivaizdžiai tapatinasi su pastarąja akademiškai neregamentuotos prozos tradicija, pratarmėje pabrėždama, kad ir jos kūryba „neturi jokio kito tikslo, vien tik pramogą“ kartu iškeldama ir savosios kūrybos naujumą, kuriuo ji atsiskiria nuo sentimentalistinio paveldo:

[...] tie romanai, kuriais didžiavosi Liudviko XIV amžius, ir dar nemažą atkarpą aštuonioliktojo amžiaus buvo skaitomi su pasimėgavimu ir netgi susižavėjimu; nemaža dalis tų kūrinių, nepaisant lengvo pobūdžio, vis dėlto verti amžinos atminties, o dabar... – ar turiu atskleisti tiesą? Dabar kelia mums neapsakomą nuobodulį. Jei mūsų motinos lengvai susigraudindavo dėl Klarisos, Pamelos ir kt. likimų, išsėmę mūsų jausmai reikalauja stipresnių išgyvenimų. Siaubingos šmėklos, iš ano pasaulio sugrižę būtybės, audros, žemės drebėjimai, senovinių pilių griuvėsiai, apgyvendinti vienu dvasių; galvažudžių gaujos, durklais ir nuodais ginkluoti išdavikai, žudynės, kalėjimai, galų gale nelabieji ir raganos – visa tai kartu sudaro tokį romaną, koks patinka mūsų amžiui.⁶³

⁵⁹ *Ibid.*, p. I.

⁶⁰ Dėl Mostovskos kūrinių žanrinės apibrėžties pasakytina, kad ji nėra aiški. Mostovska pavadinimuose vartojo žodį „powieść“ („romanas“), kuris dažniausiai reiškė tiesiog prozinį pasakojimą. Juo anuomet galėjo būti pavadinti labai įvairaus pobūdžio kūriniai. Vis dėlto šiuo metu „romanas“ įgijęs kur kas aiškesnę apibrėžtį, o Mostovskos kūriniai yra per mažos apimties ir kur kas artimesni apsakymui. Tačiau „Matilda ir Danila“ bei „Konięcpolskių pilis“ pasakojimo intriga, veikėjų ir siužetinių linijų apimtimi vis dėlto apsakymo žanrą pranoksta. Tad apsispręsta jas vadinti apysakomis, o „Pilaitės vaiduoklis“, sutelktas ties vienu pagrindiniu įvykiu, laikytinas apsakymu. Be to, kaip tik „apysakos“ terminas vartotas XIX a. lietuvių kultūroje panašiai neapibrėžta reikšme „kaip tam tikras bendrinis beletristikos pavadinimas“ (žr. Jūratė Sprindytė, *Lietuvių apysaka*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, p. 54 ir toliau).

⁶¹ *Moje rozrywki*, t. 1, p. [III],

⁶² Tai, kad Mostovska savo istorinį romaną laikė vertingesniu kūriniu už gotikines „pasakaites“, rodytų ir kūrinių dedikacija vyskupui Juozapui Kosakovskui, ir padėka už „dailiomis eilėmis“ išverstą P. Le Gouve (Le Guv) veikalą „Les mérites des femmes“ („Moterų privalumai“) – *Astolda*, t. 1, p. I. Tuo tarpu siųsdama Zavadzkiui „pratarmėlę“ *Mano pramogoms* nusprendžia niekam to leidinio nededikuoti, – „nes manau, kad toks kūrinys nevertas būti pagerbtas jokia pavarde“ netgi pačios autorės (*Materjały do dziejów literatury i oświaty*, 1805 12 23 laiškas, p. 179).

⁶³ *Moje rozrywki*, t. 1, p. [III–IV].

Mostovska, leidinio pratarmėje išdėstydamą savąsias kūrybines intencijas, apibrėždama literatūros tradicijos lauką, į kurį orientuojasi, akcentuoja ne autorines nuostatas, o skaitytojų reakciją ir išsako „pertempto jausmingumo“ situaciją literatūroje, senųjų jausenų ir jų raiškos modelių nebeįtikinamumą. Gotikinė proza kaip ir sentimentalistinė literatūra čia iškyla toje pačioje emocinio – „tiesioginio“ – santykio su literatūros kūrinio zonoje, tik dar labiau spaudžia emocijų „klavišą“. Kaip minėta, kalbant apie šios kūrybos siekiamą malonumo efektą, rašytojai svarbesnis yra ne tiek pats pasaulėvaizdžio ribų plėtimas (paslapties, iracionalumo, anapusbės raiška, kaltės, atpildo problema), o skaitytojų intrigavimas.

Mostovskos autorinės nuostatos akivaizdžiai išreiškia populiariosios literatūros specifiką – rašymas nelaikomas pagrindine, svarbiausia veikla, pragmatiškai ir blaiviai vertinamas literatūros laukas ir galimybės jame dalyvauti, svarbus literatūros įdomumo, rašymo bei skaitymo malonumo kriterijus, jų pramoginis pobūdis; didesnis dėmesys skiriamas turiniui, o ne formai. Mostovskos rašymą veikė ne tiek kūrybinės saviraiškos impulsas, o kur kas ryškiau – orientavimasis į publiką, jos poreikius. Aktualus yra savijautos, kurią autorei kelia tokia rašymo situacija, liudijimas – susvetimėjimas su savo kūriniais, nenoras sieti jų su savo tikru vardu ir asmeniu, kritikos baimė. Tai galėtume suvokti ir kaip pradedančios rašytojos moters savijautą, ir bent tam tikra dalimi kaip negrynos kūrybinės sąžinės – kai rašoma, ko reikia, netikint to verte – priekaištus. Vis dėlto Mostovskos labai pasakytina, kad šią dviprasmišką kūrybinę situaciją ji išgyveno rašydama *Mano pramogas* ir neabejotinai siekė ją įveikti istoriniu, savęs labiau vertu romanu *Astolda*.

Gotikinė proza: žanrinės formos, akiračiai, herojai

Mostovskos kūryba šiandien gali būti skaitoma kaip istorinė įdomybė – jau vien dėl to, kad pramogos greitai sensta, ypač kai jos tenkinamos su aristokratišku nerūpestingumu. Ji itin įdomi moteriškosios problematikos požiūriu – toji problematika, nepaisant žanrų, temų skirtingumo, kuklų literatūrinės raiškos, sudaro esminį Mostovskos literatūrinio pasaulėvaizdžio pagrindą, arba, to meto kategorijomis kalbant, – kūrinų „naudingumą“, pagrindinį literatūrinį komunikatą. Nuodugniau stabtelėsime ties chronologiškai ankstesne Mostovskos gotikine proza – minėtais trimis originaliais kūriniais⁶⁴; istorinį romaną, kaip reikalaujantį atskiro nuodugnaus žvilgsnio, šiuokart paliksime fone.

Viena vertus, moteriškoji probleminė dominantė kūrinuose galėjo formuotis galvojant apie adresatą – populiarios prozos skaitytojos daugiausia buvo „dykinėjančios“ moterys, prabėgus dešimtmečiui, be kita ko, tapusios *Gatvės žinių* (*Wiadomości Brukowe*) satyrinės kritikos objektu. Tačiau šia linkme veikė ir pasirinktas gotikinės apysakos žanras, kadangi vienas jo elementų – lyčių (tiek vyrų, tiek moterų) tapatybės problematika⁶⁵. Kita vertus, kaip rodo Mostovskos siekis tapti Vilniaus universiteto garbės nare, moterų padėties klausimas, ko gero, buvo esminis rašytojos savivokos elementas, lėmęs, Michailo Bachtino žodžiu tariant, principinę autorinės žiūros kryptį. Tai liudytų ir vienas pirmųjų laiškų Zavadzkiui, kuriame Mostovska jautriai reaguoja į stereotipinį moters elgsenos vertinimą: „Ponas Zavadzki mane įtarė tinginyste ir užmaršumu kartą pradėtam dalykui; stato mane į gretą su vidutinės prigimties moterimis, kurių žodžiu galima tiek kliautis, kiek rudens oru. Ir kuo tokį blogą įtarimą užsitarnavau? Dar

⁶⁴ Toliau cituojant Mostovskos tekstus bus naudojamos santrumpos ir puslapio nuoroda: PV: „Pilaitės vaiduoklis“, *Moje rozrywki*, t. 1; MD: „Matilda ir Danila. Žemaičių apysaka“, *Moje rozrywki*, t. 2; KP: „Konięcpolskių pilis. Ukrainietiška originali apysaka“. *Zamek Konięcpolskich. Powieść ruska oryginalna*, przez Annę z Xiążąt Radziwiłłów Hrabinę Mostowską, w Wilnie: Nakładem i Drukiem Józefa Zawadzkiego Uniwer. Imperator. Typografa, 1806.

⁶⁵ Robert Miles, „Ann Radcliffe and Matthew Lewis“, in: David Punter (ed.), *A Companion to the Gothic*, Oxford: Blackwell Publishers, 2000, p. 43–45.

manęs nepažįsti, atleidžiu. Nelaiminga manoji lytis, reikia daug laiko ir daugybės patvirtinimų, kad įgautume pasitikėjimą, jog bus laikomasi netgi dėl smulkmenos duoto žodžio.”⁶⁶

Moteriškosios problematikos ir gotikinės prozos ryšys Europos literatūros istorijoje figūruoja kaip dėsningumas, sąlygotas XVIII–XIX a. kintančio literatūros lauko, į kurį atėjo naujos veikėjos (paprastai vidutinio socialinio sluoksnio moterys, rašančios dėl uždarbio)⁶⁷. Robertas Milesas taip apibendrina moterų ir vyrų gotikinės prozos skirtumus:

[...] pirmosioms gotikinės prozos rašytojoms moterims visų pirma rūpėjo teisės – jų klasės, jų lyties teisės, dažnai abejos kartu; tuo tarpu pirmieji gotikinės prozos rašytojai vyrai buvo susitelkę į tapatybės politiką. [...] Taigi moteriškojo goticizmo rašytojos buvo pirmiausia įsitraukusios į kovą dėl seksualinių ir politinių teisių, o goticistai vyrai siekė suardyti normatyvinių lyties modelių pagrįstumą. Kitaip tariant, kritiniu požiūriu šios dvi orientacijos krypta feminizmo ir *queer* teorijų trajektorijomis.⁶⁸

Jei Mostovskos gotikinė proza ir nepasižymi atvira kova dėl moters teisių (šiuo požiūriu, kaip matysime, veikia gana nuosaiki), tačiau kūrinį centre paprastai atsiduria moterys – „Pilaitės vaiduoklio“ pasakotoja ir jos bičiulė Idalija, negailestingai eksperimentuojančios vieno vyriško jausmais, žemaičių apysakoje „Matilda ir Danila“ iškeliamą moteriškoji giminytės linija – našlė Grizalda ir jos dukterys Matilda ir Klara, jų mirusios prosenės Edgvardos vaiduoklis. „Koniempolskių pilis“ pasižymi vyriškajam goticizmui būdingu edipiniu siužetu (Bretislavas Koniempolskis nežinodamas nužudo savo tėvą Bohdaną, kurį šeima jau laikė mirusiu, tačiau tai yra likimo lemtas atpildas už tėvo anksčiau padarytą nusikaltimą), vis dėlto ir šioje apysakoje priešastinės pasakojimo gijos veda į moterį – Bretislavo motiną Kasildą.

Profeministinėms tendencijoms gotikinė proza palanki ir dėl to, kad jos herojus ar herojė apskritai yra kuriami kaip alternatyva to meto kultūroje vyraujančiam asmens modeliui, pavyzdinei identifikacijos ir vertybių normai. Gotikinė proza sukurta Apšvietos; ji sutelkia „daugybę istorinių elementų ir reikšmių, kurios yra opoziciskos kategorijoms, turėjusioms vertę aštuonioliktame amžiuje“, ši kūryba atsigręžia kaip tik į tą reikšminę sferą, kuri Apšvietos kultūroje buvo suformuota ir neigiamai konotuota kaip „barbarybė“, „viduramžiai“, „antgamtiniai prietarai“⁶⁹. Pagrindinė herojų kūrimo tendencija jau buvo įtvirtinta sentimentalizmo literatūros – tai deherojizacija; emocinės sferos įtraukimas į literatūros kūrinį „prižemina“ jo toną ir pasakojimo akiratį⁷⁰. Gotikinėje Mostovskos prozoje autorinė žiūra skverbiasi anapus racionalumo, motyvuotų veiksmų, aiškių priešastingumo santykių; beje, ir istorinėje – anapus herojinio istorijos modelio, aiškios bendruomeninių idealų sferos. Pargindinis šios žiūros išskiriamas žmogaus pasaulio reiškinytis yra aistra. Aistra – kaip bet koks stiprus, užvaldantis potraukis: seksualinis, galios (ypač turto). Vaizduojami žmogų užvaldantys jausmai, nepasiduodantys sąmoningai žmogaus kontrolei, bet esmingai (dažnai – pražūtingai, kaip įspėjama ir istorinio romano pratarmėje) veikiantys žmogaus gyvenimą. Mostovskos prozoje vaizduojami užvaldyti žmonės – ir tai neišvengiamai, fatališkai ryški alternatyva Apšvietos literatūros racionalaus personažo tipui.

Šis gotikinės prozos bruožas – dėmesys aistrai, aistros užvaldytų žmonių vaizdavimas – literatūros istorikų žanriškai siejamas su tragedija⁷¹. Mostovskos goticizmo ryšys su drama yra akivaizdus; jį rodo ne tik pačios autorės liudijimai apie išbandytas jėgas dramatinėje (tragedijos) kūryboje, bet ypač jos gotikinės prozos veikėjų kalba. Kai kurie veikėjų išsakymai lengviau įsivaizduojami pakilioje istorinės

⁶⁶ 1805 11 03 laiškas, *ibid.*, p. 170.

⁶⁷ David Punter, *op. cit.*, p. 45.

⁶⁸ *Ibid.*

⁶⁹ Fred Botting, „In Gothic Darkly: Heterotopia, History, Culture“, *ibid.*, p. 3.

⁷⁰ Михаил Михайлович Бахтин, *Собрание сочинений*, т. 5: *Работы 1940-х – начала 1960-х годов*, Москва: Русские словари, 1997, p. 304.

⁷¹ E. J. Clery, *Women's Gothic: From Clara Reeve to Mary Shelley*, Tavistock: Northcote House, 2004, p. 13–14.

tragedijos scenoje negu prozos vaizduojamoje žmogaus kasdienybėje. Štai kaip sielvartaujantis Kasildos, po mylimojo žūties užsidariusios vienuolyne, tėvas iš „Konięcpolskių pilies“ bando ją permaldauti, kad grįžtų namo ir tekėtų (beje, tai menamosios kalbos forma):

„Ar dar ilgai, dukra, – sako man, – priešinsiesi tėvui, kuris visuomet su tavimi švelniai elgėsi? Tave vieną turiu, į tave savo viltis sudėjau; jį, sakiau ne kartą, guos rūpesčių prislėgtą mano senatvę! Ja Dievas mane apdovanojo už gausius žygius dėl tėvynės ir dėl laisvės. Savo vaikaičiuose būsiu atjaunintas, o ant savo rankų juos supdamas džiaugsiusi, juos narsiais riteriais ir dorais piliečiais auklėdamas. Naikini, žiaurioji dukra, saldžias savo tėvo svajones, nusikalsti Dievui, atstumi tėvišką palaiminimą, Dievą įžeidi, nes toje šventovėje, kur jam vienam visa yra pašvęsta, nepakenčia jis dvilypės širdies – grįžk, dukterie, namo, liaukis mane kankinusi, o jei mano ašaros negali tavęs sujaudinti, atmink, kad būsi savo tėvo žudikė!“ (KP, 45–46)

Arba kitoje vietoje „jautrus vyras“ tokiais žodžiais reaguoja į jaunos žmonos liūdesį:

– Dėl Dievo! – sušuko Bretislavas, – Zelislava, ką gi reiškia šis juodas debesis, apniaukęs šiandien tavo gražiąją kaktą? Argi gali būti, Zelislava, kad patyrei rūpesčių, kurių dalyvis ne Bretislavas? Tu verki prie vyro ir mylimojo šalies? Moterie, ką tai reiškia? Kas yra tasai, kurs išdrįso tave nuliūdinti? Kalbėk, ir įžūlaus išsišokėlio kraujas kaip mat paplūs! (KP, 80–81).

Manytina, kad „rudimentinė“ tragedijos kalba Mostovskos gotikiniuose pasakojimuose liudija ir aktyvesnių literatūrinės raiškos paieškų stoką, pasireiškiančią spontanišku stilių maišymu, kuris vėlesnėje literatūroje tapo estetiškai ypač produktyvus (pig. Mickevičiaus *Ponę Tada*). Tačiau svarbu, kad Mostovskos jaunesniesiems amžininkams jos „dramatizuota“ proza anaipol neatrodė „nenatūrali“, kaip gali atrodyti šiandieniniam skaitytojui, kurio literatūrinė vaizduotė yra suformuota realizmo literatūros tradicijos ir jos įvairialypių transformacijų, apimančių psichologinį žmogaus vaizdavimą. Priešingai, ji atitiko tuometinę tikroviškumo raiškos konvenciją. Po daugiau nei dešimtmečio istorinėje apybraižoje apie „mokytas lenkes“ Mostovskos kūryba tikroviškumo požiūriu taip įvertinta: „Ona Olimpija Radvilaitė grafienė Mostovska praturtino tautinę literatūrą originaliomis apysakomis ir romanais. Nieko juose nėra tikro, vienas pramanas, tačiau tasai pramanas taip tinkamai perteiktas, toks panašus į tikrovę, kad atrodo patikrintas kasdieniu patyrimu.“⁷²

Vis dėlto Mostovska (kaip apskritai būdinga gotikinės prozos autoriams) savo kuriamo naratyvo tiesiogiai nesieja su klasikinio literatūros kanono žanrais – tai matyti ir iš anksčiau cituotos pratarmės. Svarbi gotikinės prozos kūrinių bendroji vieta – pabrėžtinai nusakyta nekanoninė pasakojimo kilmė. Tradicinis perrašomo, perpasakojamo seno rankraščio motyvas pasirodo Mostovskos apysakose „Matilda ir Danila“, „Konięcpolskių pilis“. Negana to, žemaitiškoje apysakoje naratyvo šaltiniai pabrėžtinai alternatyvūs, nes kilę iš rankraštinės, o dar giliau – sakinės moteriškosios autorystės, kurios tiesa yra liudijimo, patirties tiesa: „Senuose archyvuose atradau manuskriptą, mano prosenelės ranka parašytą, pavadintą ‚Matilda ir Danila, Žemaičių legenda‘. Ji rašo, kad tą istoriją girdėjusi iš savo senelės, o ši ją išmoko iš savo motinos, kuri jai sakiusi, kad kartą keliaujant Žemaitijoje, iš kur pati buvo kilusi, tą istoriją jai papasakojo kaip tik ten, kur buvo nutikusi.“ (MD, 1–2)

Retrospektyviai galima sakyti, kad fiktyvūs gotikinės prozos šaltiniai galiausiai nukrypsta į tą literatūrinio vaizdavimo sferą (mimežį kaip pirminį liudijimą), kuri bus visapusiškai išskleista romantizmo, ypač realizmo literatūroje.

⁷² *O uczonych polkach*, przez Jana Sowińskiego, Warszawa i Krzemeniec: w Księgarniach N. Glucksberga, Księgarza i Typografa Unwersytetu Warszawskiego i Liceum Wołyńskiego, 1821, p. 96. Stilistinė Mostovskos kūrinių analizė būtų atskiras įdomus klausimas, apimantis ir aristokratinio sociolekto, stilistiškai šią prozą dar labiau nutolinančio nuo lietuviškosios literatūrinės tradicijos, pėdsakų tyrimą.

Gotikinių pasakojimų intrigos spyruoklė, kaip būdinga šiam žanrui – šeimos paslaptis, susijusi su praeityje padarytu nusikaltimu, dažniausiai iš aistros, peržengiančios moralės ribas ir tapusios griauinančia jėga. Ši destruktivi jėga veikia ištisas žmonių kartas, neįmanoma jos racionaliai suvaldyti, nuo jos atsiriboti ar ją paneigti, su ja kovoti, įmanoma tik jai paklusti ir permaldauti ją asmenine auka. Pavyzdžiui, žemaičių apysakos herojė Matilda turi užgniaužti savo jausmus ir įstoti į vienuolyną, kad išpirktų palaidūniškos prosenės Edgvardos nusikaltimus, kuri mėgavosi kūno aistromis ir turtais, žudydama į jos pinkles pakliuvusias aukas. Kaip minėta, „Konięcpolskių pilies“ herojus, jam pačiam nežinant, yra pasmerktas tėvažudystei, nes jo tėvas, siekdamas mylimos moters rankos, kadaise klusta nužudė laimingą konkurentą; mirstančio tėvo valia sūnus savo žemėse funduoja bazilijonų vienuolyną ir bažnyčią. Pasiukojantys herojai pripažįsta absoliučią galią to, kas yra anapus jų pačių, bent jau kaip racionalių ir vientisos tapatybės būtybių – kas iškyla kaip nepažinusi, taigi ir siaubą keliantis *Kitas*. Toji galia pasirodo išoriniais ženklais – pasigirstančiais keistais balsais, staiga atsirandančiais ir paskui pranykstančiais užrašais, daiktais. Ši *Kito* galia gotikinėje prozoje yra tarpinė, ji nesutampa su XVIII a. Europos kultūroje teatrališkai „įsisavintu“ Orientu, kaip aristokratijos turto ir galios manifestacijos erdve, – gotikinė proza, šiaip ar taip, atsigręžia į tautinius viduramžius. Gotikinis *Kitas* savo išoriškumu yra dar pakeliui ir į vidinį žmogaus pasaulį, kur jis bus atrastas romantizmo epochoje. Gotikinis *Kitas* paprastai apima ištisą artimųjų bendruomenę – šeimą, giminę, jos praeitį ir ateitį.

Taigi gotikinė Mostovskos kūryba sutelkia dėmesį į herojinio etoso, kaip anuometinės kultūrinės ideologijos, podirvį: paveldima ne tik šlovė, kuriamoji bendruomeninė energija, bet ir kaltė, griauamosios galios. Jos gotikinių pasakojimų vyrai ir moterys veikia kolektyvinės kaltės sferoje. Atlyginusi už kaltę, stebuklingai pagausėja ir visos giminės (bet, pavyzdžiui, ne pasiukojusių moterų) šlovė.

Gotikinis feminizmas

Nors vertybinė Mostovskos gotikinių pasakojimų sistema kuriama klasikinės šlovės ideologijos rėmuose, bandymas pažvelgti anapus herojinio fasado keičia ir paties fasado apybraižas. Pavyzdžiui, apysaka „Konięcpolskių pilis“, nors gana nesubalansuota, į šalutines linijas pernelyg išsišakojusio siužeto, visgi yra susijusi su tema, kurią galėtume įvardinti kaip moters savarankiškumo patriarchalinėje šeimoje problemą. Ji pasirodo būdinga romansine – meilės ir tėvų valios kuriant šeimą kolizija. Kasilda galų gale kategoriškai nepasipriešina tėvo valiai, tačiau išteka už nemylimo vyro tik gavusi antgaminių ženklų, jog šios vedybos reikalingos tam, kad būtų įvykdytas kerštas už mylimojo žūtį. Nors gotikinių apysakų moterys savo dukroms ar marčioms linki tradicinio laimingo šeimos gyvenimo, jos pačios tuo gyvenimu anaiptol nesidžiaugia: žemaičių apysakos Grizalda ir ukrainiečių apysakos Kasilda yra našlės (Kasilda, kaip vėliau paaiškėja, yra veikiau gyvanašlė, bet ji to nežino ir savo vyro nebesusitinka). Reikšminga, kad, net ir rašyti gana skubotai, šie kūrinių punktyriškai, neryškiai, bet visgi brėžia atskiro moters gyvenimo erdvę, įtraukia svarbius moters vienišo gyvenimo stilistikos, nesusijusios su šeimyniniu vaidmeniu, epizodus: pasivaikščiojimus nuošaliuose gamtos kampeliuose, gėrėjimąsi kraštovaizdžiais, iškylos po pilies griuvėsius. Apysakymas „Pilaitės vaiduoklis“, pratarmėje primygtinai pristatytas kaip autobiografinio pobūdžio pasakojimas, leidžia tikėtis apčiuopti XVIII–XIX a. išsiskyrusios, laisvo laiko turinčios kilmingos moters kasdienybės detalių:

Nuo tada, kai likimas lėmė man apsigyventi šiame kaime, pamėgau tą vietą [piliavietę – BS], ir man patikdavo po ilgus iškylos ten atsikvėpti. Pastačiau pavėsinę, kuri mane pridengtų nuo audros ar lietaus, jei pernelyg ilgai užtrukusi čia skaitanti ar mąstanti būčiau užklupta darganos. Kiek kartų, ten buvojant, mintys nuklysdavo į

praėjusius amžius, kiek kartų, įsiliepsnojus vaizduotei, tarsi regėdavau klaidžiojančius šios kadaise judrios, o dabar apleistos vietovės senuosius gyventojus. [...]

Vieną dieną, kaip man įprasta, patraukiau su knyga į tą vietą, visų gyventojų Pilaite vadinamą, o kad rytas buvo nepaprastai gražus, paliečiau ten atnešti ir mano pusryčius. Man pavalgius, tarnai pasišalino, ir aš likau viena. (PV, 7–9)

Be abejo, čia retrospektyviai galime atpažinti po trijų dešimtmečių Adomo Mickevičiaus poemoje *Ponas Tadas* gan ironiškai pavaizduotos Telimenos „Mąstymo šventovės“ variantą. Vis dėlto Mostovskos herojės, vaizduojamos kaip iki galo neabsorbuotos šeimyninių vaidmenų, jei ir neperžengė normos, tai netiesiogiai išryškino tuos papročio leidžiamus (kilmingos) moters gyvenimo būdo elementus, kurie vėliau galėjo klostytis į naujus gyvenimos modelius.

Suprantama, tokių epizodų negalėtume vertinti kaip tiesiogiai išreiškiančių autorės profeministines kritines intencijas, jos glūdi kitur: gotikinėse apysakose parodoma, kad aistra vienodai užvaldo vyrus ir moteris (tiek žemaičių apysakos Edgvardą, tiek ukrainiečių apysakos Bohdaną Koniecpolskį). Šiai prigimtinės moterų ir vyrų lygybės temai tiesiogiai skirtas apsakymas „Pilaitės vaiduoklis“, turintis intenciją ardyti dualistinius lyčių stereotipus – pažiūrą, jog neva tik moterims būdingas „jgimtas“ iracionalumas ir jausmingumas:

Ypač moteriškai lyčiai priskiriamas lengvatikiškas potraukis viskam, kas tik sužadina jų gyvą vaizduotę. Tačiau taip nėra. Vyrų nėra nuo to laisvi, visa žmonių giminė pasiduoda šiam paklydimui, jei tai paklydimu galima pavadinti. Veikiau reiktų manyti, jog mūsų dvasia suvokia esybes, kurių nepagauna mūsų juslės, ir dėl to klaidingai apie jas sprendžia, kad materialusis dvasios apvalkas trukdo įsitikinti tuo, apie ką dabar tegalima spėlioti. O kad tos spėlionės kyla lygiai vyrų, kaip ir moterų galvose, yra visiškai akivaizdu – netgi tų, kurie dedasi didžiausiais drąsuoliais ir nori vaidinti niekuo netikinčius. (PV 4–5)

Dvi moterys sukuria „vaiduoklių teatrą“, į kurį įtraukia nieko nenučiuokiantį skeptiką vyrą, šis ilgainiui įtiki, kad jam pasirodo jo mirusios mylimosios vėlė, ir taip pasiima šia nauja patirtimi, kad moterys pradeda baimintis dėl jo psichinės būklės. Pabaigoje, atskleidusios savo eksperimentą, patvirtina jo sėkmę: „Laikas, kad abiejų lyčių žmonės pripažintų vieni kitų vertę; moterys ar vyrai – visi kartu pasižymime tokiomis pat dorybėmis ir ydomis. Skiriamės tik lytimi, ir neturėdami vieni kitiems dėl ko priekaištauti, viskuo panašūs, gerbkime vieni kituose tai, kas verta pagyrimo, o vieni kitų klaidas atleiskime.“ (PV 52–53)

Vis dėlto, kurdama savo prozos herojes, Mostovska joms nesiūlė kokių nors naujų gyvenimos, elgsenos alternatyvų. Jos prozoje, tiek gotikinėje, tiek ir istorinėje, šmėkščioja mintis, jog moterų padėtis bendruomenėje yra nepakankama, bet tas nepakankamumas suvokiamas kaip ankstesnių pozicijų praradimas, tad moterys skatinamos grįžti prie tradicinių gyvenimos ir moralės idealų – ištikimos mylimosios, geros žmonos, motinos, namų židinio kurstytojos vaidmens. Tą geidžiamą susigrąžinti moterų padėtį įkūnija gotikinei prozai būdingas viduramžių riterystės idealas, širdies damos kultas. Apysakoje „Matilda ir Danila“ Grizalda, vaikščiodama po pilies griuvėsius su savo kaimynu, regi savo prosenės Edgvardos viduramžių gyvenimo pėdsakus:

[...] iš to sprendėme, kad toji Edgvarda turėjusi būti šio rūmo šeimninė, kad buvo graži ir daugelio anų laikų riterių mylima. Tie pastebėjimai suteikė mums dingstį smagiems pašnekesiams. Mano kaimynas, nusimanęs senovės padavimuose, daug jų papasakojo ir užsidegęs vaizdavo man anuos laikus ir kaip tais herojiškais amžiais moterys buvo gerbiamos. Gailėjaisi, kad mūsų viešpatavimas taip sumenko. „Dėl ko, – klausiau savo kaimyno, – tiek daug praradome tos galios, kurią, tokią didelę, anksčiau turėjome vyrams?“ „Leiskite, ponija, – atsakė man šypsodamasis tasai mandagus ir mokytas žmogus, – tavo pačios protui palikti šio klausimo sprendimą.“ „Suprantu tave, – atsakiau, – nenori man tiesiai pasakyti, kad mes pačios kaltos dėl sumažėjusios savo valdžios, bet palikime tai ramybėje, jau vėlus metas, grįžkime namo.“ (MD 29–30)

Taigi Grizalda apgailestauja dėl prarastos „moters valdžios vyrams“, nors viduramžiais toji valdžia buvusi simbolinė ir ritualinė. Vis dėlto istoriniame, o galbūt ir biografiniame autorės kontekste ši viduramžių idealo restauracija gana suprantama. Tokį literatūrinį moters padėties klausimo sprendimą galime laikyti specifine gotikine fikcija, kuri, panašiai kaip klasikinėje literatūroje sukurta idilinė fikcija, veikia tarsi apversta visuomeninės realybės analogija. Atsigręžimas į viduramžių širdies damos kultą, kaltės savimonė neabejotinai liudija santykį su libertiniškais Apšvietos amžiaus papročiais, laisva aristokratių moterų gyvensena, gerokai prasilenkiančia su tradicinėmis „namų dorybėmis“. Štai cituotos apysakos herojė Edgvarda, pasirodo, maudėsi turtuose, vyrų dėmesy ir, manytina, mėgavosi seksualiniais malonumais: „Piktam naudodama nepaprastą savo grožį, viliojo turtingiausius ir šlovingiausius riterius, apkvaitindavusi malonumais, ištraukdavo iš jų didžiules dovanas, o kai visa iš jų išsemdavo, nuodais arba durklu, ar kitu žiauriu būdu jų atsikratydavo [...]“ (MD 46). Dėl to Edgvardos palikuonė turi atgailauti – atstūmusi mylimąjį, įstoti į vienuolyną. Už gana elementarios šios problemos raiškos visgi retrospektyviai galime įžvelgti glūdinčią romantinės moters, bekūnės idealios mylimosios tipo galimybę – kaip savotišką viduramžiško širdies damos kulto variantą, kuris, pasak Czesława Miloszo (Česlovo Milošo), praktikuojamas jaunosios kartos moterų, jų senelėms iš XVIII a. galėjęs kelti šypseną. Tačiau „širdies damos kulto“ variacijos romantinėje literatūroje įsirašo į visiškai skirtingą individo vidujybės, sielos ir kūno dualizmo, lytiškumo sampratos reikšminę konfigūraciją ir yra jau atskiro svarstymo tema.

Išvados

Patyrinęjus iš arčiau vieną Lietuvos moterų literatūros pradininkų ir dalį jos kūrybinio palikimo, matyti, kad Onos Radvilaitės-Mostovskos figūra papildo Lietuvos moterų (ir ne tik) literatūros istoriją reikšmingomis detalėmis. Ji atskleidžia populiariosios prozos serijos projekto, gotikinės ir istorinės prozos žanrų įvedimo į Lietuvos ir Lenkijos literatūrą precedentus. Kartu liudija, kaip glaudžiai ankstyvoji populiarioji literatūra susijusi su aristokratinė dvaro pramogų kultūra ir mėgėjiškų menų terpe. To laikotarpio populiarioji literatūra yra elitinės aristokratinės laisvalaikio kultūros elementų pritaikymo plačiajam adresatui padarinys. Kartu Mostovskos kūryba išryškina patvarius populiariosios literatūros aspektus – pragmatines autorines nuostatas, neatsiejamai veikiančias ir kūrybinį, ir leidybinį procesą, orientavimąsi į siaurą literatūrinės recepcijos diapazoną, nesudėtingų literatūrinės raiškos galimybių eksploatavimą. Ši proza patvirtina moterų rašytojų ir skaitytojų vaidmens besikuriančiame masinės literatūros lauke dėsningumą. Moterys, esančios anapus akademinės literatūrinės apytakos sferos, aktyviai perima ir kuria žanrines, pasaulėvaizdines, skaitymo praktikos alternatyvas (rašymas ir skaitymas pramogai, intriguojančio siužeto vertė, emocinės reakcijos svarba, dominuojančios kultūrinės savimonės paribių elementai, nauji žanrai ir kt.). Populiariosios prozos ir moterų rašymo bei skaitymo praktikos sąsaja (tiek kaip istorinė realija, tiek kaip pejoratyvinė ideologema) irgi atrodo esanti itin tvari.

Mostovskos populiarioji proza ir jos biografinis kontekstas taip pat atskleidžia, koku būdu naują kultūrinę (skaitymo ir rašymo) sferą užimanti literatūra tampa imli naujiems, perspektyviems savivokos elementams, įgysiantiems vis didėjančio aktualumo. Nors nesusijusi su didesnėmis autorinės saviraiškos ambicijomis, Mostovskos gotikinė proza buvo palanki terpė ankstyvosios nuosaikios feministinės savimonės raiškai, iškylančiai visų pirma kaip moterų ir vyrų prigimtinės lygybės idėja. Platesnės literatūrinio pasaulėvaizdžio kaitos požiūriu ši proza svarbi kaip įtraukianti kai kuriuos tarpinius žmogaus vaizdavimo elementus, jungiančius Apšvietos literatūroje dominuojančią išorinį, herojinį, viešąjį asmens tipą su romantiniu „vidiniu žmogumi“.

Mostovskos palikimas skatintų atskirai tirti perimamumą ir sąskambius tarp XIX a. I pusės aristokratiškosios ir XIX a. II pusės–XX a. pradžios bajoriškosios lietuvių moterų prozos.

Colloquia, Nr. 25, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2010, p. 29–56.